

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-9]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

09.00.00-FALSAFA
journal.namdu.uz
PHILOSOPHICAL

UDK: 17.02:316.7

AXLOQIY ME'YOR TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOIIY MOHIYATI: IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLIL

Muminov Sherzod Kamilovich

Farg' ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada axloqiy me'yor tushunchasining ijtimoiy-falsafiy mazmuni, uning jamiyat va shaxs munosabatlarini tartibga solishdagi o' rni hamda qadriyatlar tizimi bilan dialektik aloqadorligi tadqiq etilgan. Axloqiy me'yorlarning ijtimoiy genezisi, tarixiy o' zgaruvchanligi, imperativ, aksiologik, regulativ, integrativ va tarbiyaviy funksiyalari falsafiy yondashuvlar asosida tahlil qilingan. Axloqiy me'yorning huquqiy, diniy, korporativ va boshqa ijtimoiy me'yorlardan farqli xususiyatlari ochib berilib, uning tashqi ijtimoiy talabdan shaxsning ichki e'tiqodi va mas'uliyatiga aylanish mexanizmi asoslangan. Tadqiqot natijasida axloqiy me'yor jamiyat tomonidan e'tirof etilgan qadriyatlarni individual xulq-atvor mezonlariga aylantiruvchi aksiologik-regulativ mexanizm sifatida talqin etilgan. Shuningdek, globallashuv va raqamlashuv sharoitida axloqiy me'yorlarning barqaror yadrosi bilan ularning tarixiy-madaniy shakllari o' rtasidagi dialektik munosabatga doir mualliflik pozitsiyasi ilgari surilgan.

Kalit so' zlar: axloq, axloqiy me'yor, ijtimoiy me'yor, qadriyat, axloqiy ong, xulq-atvor, burch, vijdon, mas'uliyat, ijtimoiy nazorat, interiorizatsiya, ijtimoiy munosabat.

ПОНЯТИЕ НРАВСТВЕННОЙ НОРМЫ И ЕЁ СОЦИАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В статье исследуются социально-философское содержание понятия нравственной нормы, её место в регулировании отношений между личностью и обществом, а также диалектическая взаимосвязь с системой ценностей. На основе философских подходов анализируются социальный генезис, историческая изменчивость, императивная, аксиологическая, регулятивная, интегративная и воспитательная функции нравственных норм. Раскрываются отличительные особенности нравственных норм по отношению к правовым, религиозным, корпоративным и другим социальным нормам, обосновывается механизм превращения внешнего общественного требования во внутреннее убеждение и ответственность личности. В результате исследования нравственная норма определяется как аксиологически-регулятивный механизм, преобразующий общественно признанные ценности в критерии индивидуального поведения. Обоснована авторская позиция относительно диалектики устойчивого ценностного ядра нравственных норм и историко-культурных форм их проявления в условиях глобализации и цифровизации.

Ключевые слова: мораль, нравственная норма, социальная норма, ценность, нравственное сознание, поведение, долг, совесть, ответственность, социальный контроль, интериоризация, общественные отношения.

THE CONCEPT OF MORAL NORM AND ITS SOCIAL ESSENCE: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Abstract: This article examines the socio-philosophical content of the concept of moral norm, its role in regulating relations between the individual and society, and its dialectical relationship with the system of values. The social genesis, historical variability, imperative, axiological, regulatory, integrative and educational functions of moral norms are analyzed from a philosophical perspective. The study identifies the distinctive characteristics of moral norms in comparison with legal, religious, corporate and other social norms and explains the mechanism through which an external social requirement becomes an individual's internal conviction and moral responsibility. As a result, a moral norm is interpreted as an axiological-regulatory mechanism that transforms socially recognized values into criteria of individual behaviour. The article also advances an authorial position concerning the dialectical relationship between the relatively stable value core of moral norms and the historically changing cultural forms of their manifestation under the conditions of globalization and digitalization.

Keywords: morality, moral norm, social norm, value, moral consciousness, behaviour, duty, conscience, responsibility, social control, internalization, social relations.

KIRISH

Inson va jamiyat munosabatlarining tarixiy taraqqiyoti shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy hayotning barqarorligi faqat huquqiy institutlar, siyosiy boshqaruv yoki iqtisodiy manfaatlar tizimi orqali ta'minlanmaydi. Har qanday jamiyatda kishilar o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirib turuvchi, ularning xatti-harakatlariga ma'lum chegaralar belgilovchi hamda ezgulik va yovuzlik, adolat va adolatsizlik, burch va mas'uliyatsizlik, halollik va nopoklik singari qarama-qarshi axloqiy holatlarni farqlash imkonini beruvchi me'yoriy tizim mavjud. Ushbu tizimning muhim tarkibiy elementi axloqiy me'yor hisoblanadi.

Axloqiy me'yor muammosi falsafa tarixining qadimiy masalalaridan biri bo'lishiga qaramay, zamonaviy jamiyat sharoitida uning ilmiy ahamiyati pasaygani yo'q. Aksincha, globallashtirish, madaniyatlarning o'zaro ta'siri, ijtimoiy munosabatlarning individuallashtirish, raqamli kommunikatsiyalar kengayishi, sun'iy intellekt texnologiyalarining inson hayotiga kirib kelishi hamda an'anaviy ijtimoiy institutlarning funksional o'zgarishi axloqiy me'yornlarning mohiyati va amal qilish mexanizmlarini yangidan tahlil qilishni talab qilmoqda. Zamonaviy inson bir vaqtning o'zida oila, mahalla, ta'lim muassasasi, kasbiy jamoa, davlat va transmilliy raqamli makon kabi turli normativ muhitlarda faoliyat yuritmoqda. Natijada turli normativ talablarning o'zaro mosligi yoki ziddiyati shaxsning axloqiy tanlovini tobora murakkablashtirmoqda. Axloqiy me'yorni faqat "nima qilish mumkin va nima qilish mumkin emasligini belgilovchi qoida" sifatida tushunish uning falsafiy mohiyatini to'liq ochib bermaydi. Bunday talqin me'yorning tashqi-regulyativ tomonini ifodalasa-da, uning qadriyat, vijdon, burch, erkin tanlov va mas'uliyat bilan bog'liq ichki mazmunini yetarli darajada yoritmaydi. Axloqiy me'yor huquqiy normadan farqli ravishda, avvalo, tashqi majburlash orqali emas, balki shaxsning e'tiqodi, vijdoni, jamoatchilik fikri, ma'naviy mas'uliyati hamda o'z xatti-harakatini mustaqil baholash qobiliyati orqali amal qiladi. Shu jihatdan axloqiy me'yorning kuchi sanksiyaning qattiqligida emas, balki qadriyatning shaxs tomonidan ichki qabul qilinish darajasida namoyon bo'ladi. Mazkur masalaning yana bir murakkab jihati "axloqiy qadriyat" va "axloqiy me'yor" tushunchalarining o'zaro aloqadorligidir. Qadriyat inson va jamiyat uchun muhim deb topilgan ideal, maqsad, sifat yoki ijtimoiy holatni ifodalasa, me'yor ana shu qadriyatning real xulq-atvorga tatbiq etilish shaklidir. Masalan, adolat – qadriyat; adolatli munosabatda bo'lish esa muayyan axloqiy talab sifatida me'yorlashadi. Halollik qadriyat sifatida e'tirof etiladi, biroq uning ijtimoiy mazmuni yolg'on gapirmaslik, birovning haqqiga xiyonat qilmaslik, o'z majburiyatlarini vijdonan bajarish kabi muayyan xulqiy me'yorlarda namoyon bo'ladi. Demak, qadriyat abstrakt ideal darajasida qolmasligi uchun u ijtimoiy munosabatlarga me'yor orqali kirib boradi.

Mazkur tadqiqotdan maqsadimiz axloqiy me'yor tushunchasining mazmunini ochib berish, uning strukturaviy xususiyatlari va ijtimoiy funksiyalarini aniqlash, shaxs va jamiyat munosabatlaridagi aksiologik-regulyativ rolini asoslash hamda zamonaviy ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida axloqiy me'yornlarning transformatsiya xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi, birinchidan, axloqiy me'yor qadriyat va xatti-harakat o'rtasidagi oddiy "qoida" emas, balki ularni bog'lovchi aksiologik-regulyativ mexanizm sifatida talqin qilinyotganida; ikkinchidan, axloqiy me'yorning amal qilish jarayoni "qadriyat – me'yor – interiorizatsiya – tanlov – xatti-harakat – ijtimoiy baholash – reproduksiya yoki transformatsiya" modeli asosida tizimlashtirilayotganida; uchinchidan, axloqiy me'yorning barqaror qadriyat yadrosi va tarixiy o'zgaruvchan ifoda shakllari o'rtasidagi dialektik munosabat asoslanayotganida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Axloqiy me'yornlarning ijtimoiy tabiatini tushuntirishda klassik sotsiologik-falsafiy yondashuvlar muhim metodologik ahamiyatga ega. É. Durkheim ijtimoiy faktlarni individual ongdan tashqarida mavjud bo'lib, individga ma'lum darajada majburiy ta'sir ko'rsatuvchi hodisalar sifatida tadqiq qilgan [1]. Uning ushbu metodologik pozitsiyasi me'yornlarning shaxsga tashqi ijtimoiy talab sifatida ta'sir qilish mexanizmini tushunishga imkon beradi. Durkheimning *The Rules of Sociological Method* asarining 1982-yildagi inglizcha nashri Steven Lukes tahriri va W.D. Halls tarjimasida Free Press tomonidan chop etilgan.

Biroq axloqiy me'yorni faqat tashqi ijtimoiy majburlash sifatida talqin qilish yetarli emas. Chunki yetuk axloqiy subyekt me'yorga faqat jamoatchilik bosimi yoki jazodan qo'rqqani uchun rioya qilmaydi. U me'yorning qadriyat mazmunini anglaydi, uni to'g'ri deb e'tirof etadi va o'zining erkin tanlovi asosida bajaradi. Shu sababli axloqiy me'yorning haqiqiy ijtimoiy samaradorligi tashqi nazorat bilan emas, uning shaxs ongida ichki axloqiy majburiyat sifatida shakllanishi bilan belgilanadi. So'nggi ijtimoiy me'yorlar nazariyasida C. Bicchieri me'yornlarning yuzaga kelishi va barqaror amal qilishini ijtimoiy kutishlar, o'zaro ishonch, adolat bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Uning *The Grammar of Society: The Nature and Dynamics of Social Norms* asarida me'yorlar qanday paydo bo'lishi, odamlar ularga nima sababdan rioya qilishi va qanday sharoitlarda me'yorlar o'zgarishi kompleks tarzda tadqiq etilgan [2]. Bu yondashuv axloqiy me'yorning individual xatti-harakatdan tashqari, shaxslarning bir-biridan kutadigan xulqiy talablari bilan ham bog'langanini ko'rsatadi. Bizningcha, axloqiy me'yorning ijtimoiy mohiyatini aynan mana shu ikki tomonning birligida tushunish zarur: bir tomondan, u jamiyat tomonidan shakllantiriladigan umumiy talab; ikkinchi tomondan, u shaxsning erkin va ongli axloqiy pozitsiyasiga aylangan ichki mezondir. Agar faqat birinchi jihat mutlaqlashtirilsa, axloq tashqi

intizomga aylanadi; agar faqat ikkinchi jihat tan olinsa, axloqning ijtimoiy va tarixiy tabiati inkor etiladi. Demak, axloqiy me'yorning mohiyati jamiyat va shaxs, tashqi talab va ichki e'tiqod, umumiy qadriyat va individual tanlov dialektikasida namoyon bo' ladi.

Axloqiy me'yor adolat masalasi bilan ham uzviy bog' liq. Olim J. Rawlsning "justice as fairness" konsepsiyasida ijtimoiy hamkorlik va adolat tamoyillarining erkin va teng shaxslar uchun maqbul bo' lishi masalasi ilgari suriladi [3]. A *Theory of Justice* asarining qayta ishlangan nashri 1999-yilda Harvard University Press tomonidan chop etilgan. Rawls nazariyasi bevosita axloqiy me'yorning to' liq ta'rifi bo' lmasa-da, normativ talabning legitimligi faqat uning mavjudligida emas, balki adolatli asoslanganligida ekanini ko' rsatadi. Bu jihat juda muhim. Chunki jamiyatda mavjud bo' lgan har qanday urf, odat yoki ijtimoiy talabni avtomatik tarzda axloqiy me'yor deb qabul qilish ilmiy jihatdan noto' g' ri bo' ladi. Tarixda uzoq vaqt davomida amal qilgan, ko' pchilik tomonidan qabul qilingan, biroq inson qadr-qimmatini va adolat tamoyillariga zid bo' lgan ijtimoiy amaliyotlar ham uchragan. Bundan kelib chiqadiki, ijtimoiy tan olinganlik axloqiylikning zarur belgilaridan biri, ammo uning yetarli mezonini emas. Axloqiy me'yorning mazmuni adolat, inson qadr-qimmatini, mas'uliyat, ezigulik va boshqalarning manfaatini hisobga olish kabi aksiologik mezonlar bilan tekshirilishi kerak. J. Habermasning diskursiv yondashuvi ham me'yorning ijtimoiy legitimligi masalasini chuqurlashtiradi. Uning normativlikka oid qarashlarida ijtimoiy qoidalarni asoslash kommunikativ ratsionallik va manfaatdor tomonlarning muhokamada qatnashish imkoniyati bilan bog' lanadi [4]. Habermasning "*Between Facts and Norms*" asari huquq, demokratiya va normativ asoslash o' rtasidagi munosabatni normativ hamda empirik yondashuvlarni birlashtirish orqali tahlil qiladi. Mazkur metodologik yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, zamonaviy pluralistik jamiyatda axloqiy me'yorning maqbulligi faqat an'ana bilan emas, balki uning boshqalarga nisbatan asoslanishi va umumlashtirilishi mumkinligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli axloqiy me'yorni quyidagi mualliflik ta'rifi asosida tahlil qilish taklif etiladi: Axloqiy me'yor – jamiyat tomonidan ma'qullangan va aksiologik jihatdan asoslangan qadriyatlarni shaxsning ongli, erkin va mas'uliyatli xatti-harakat mezoniga aylantirib, individual manfaat bilan ijtimoiy manfaat o' rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi aksiologik-regulyativ mexanizmdir. Ushbu ta'rifda beshta muhim belgi mujassam. Birinchidan, axloqiy me'yor ijtimoiy tabiatga ega. Ikkinchidan, uning mazmuniy asosini qadriyat tashkil qiladi. Uchinchidan, u shaxsning erkin tanlovini inkor etmaydi. To' rtinchidan, axloqiy me'yor xulq-atvorni tartibga solish funksiyasini bajaradi. Beshinchidan, uning yakuniy ijtimoiy vazifasi individual va umumiy manfaatlarni axloqiy asosda muvofiqlashtirishdan iborat.

Jamiyatshunos faylasuf E. Durkheim tadqiqotlari me'yorlarning individual xohishdan tashqarida mavjud bo' lgan ijtimoiy kuch ekanini tushuntirishga katta ta'sir ko' rsatdi [1]. Uning yondashuvida ijtimoiy tartib individual faoliyatlarning oddiy yig' indisi emas. Jamiyat tarixiy shakllangan institutlar, tasavvurlar, talablar va kollektiv ong shakllari orqali individ xulqini tartibga soladi. Mazkur konsepsiyaning kuchli jihati axloqning ijtimoiy ildizlarini asoslashidadir. Biroq axloqiy subyektning erkin refleksiyasi va mavjud me'yorni tanqidiy qayta baholash imkoniyati ushbu yondashuvda nisbatan ikkinchi o' rinda qoladi. Olim C. Bicchieri ijtimoiy me'yorlarni tushuntirishda shaxslarning boshqalarning xatti-harakatiga nisbatan kutishlari va boshqalarning ulardan nimani kutishi haqidagi tasavvurlarini muhim omil sifatida ko' radi [2]. Uning tadqiqotlarida adolat, kooperatsiya va o' zaro javob qaytarish kabi me'yorlarning shakllanishi va o' zgarishi nazariy hamda eksperimental nuqtai nazardan o' rganilgan. Ushbu nazariyaning metodologik afzalligi shundaki, u me'yorni mutlaqo statik norma sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlarda faollashadigan va kutishlar vositasida qo' llab-quvvatlanadigan dinamik hodisa sifatida tushuntiradi. Tadqiqotchilar G. Brennan va P. Pettit esa ijtimoiy me'yorlarning qo' llab-quvvatlanishida e'tirof, hurmat va ijtimoiy bahoning rolini ko' rsatadilar. Ularning tadqiqotida me'yorlar davlat tomonidan majburan ta'minlanadigan qonunlardan va bozorning spontan regularliklaridan farqlanishi ta'kidlanadi; me'yorlar ijtimoiy e'tirof mexanizmlari orqali shakllanadi va saqlanadi [5]. Bu fikr axloqiy me'yorning jamoatchilik fikri va ma'naviy rag' bat bilan bog' liq jihatini tushuntirishda muhimdir. Biroq bizning nuqtai nazarimizcha, e'tirofning o' zi axloqiylikning yakuniy mezonini bo' la olmaydi. Shaxsning boshqalar tomonidan hurmat qilinish istagi me'yorga rioya qilishni rag' batlantiradi, ammo chin axloqiy xatti-harakat faqat tashqi e'tirofga bog' langanida uning avtonom mazmuni zaiflashadi. Axloqiy yetuklik shaxsning hatto tashqi nazorat yoki ijtimoiy mukofot mavjud bo' lmagani vaziyatda ham o' zi to' g' ri deb bilgan va aksiologik jihatdan asoslangan me'yorga amal qila olishi bilan namoyon bo' ladi. Shu jihatdan axloqiy me'yorni tadqiq etishning markaziy muammosi "tashqi ijtimoiy talab qanday qilib ichki axloqiy e'tiqodga aylanadi?" degan savoldir. Ushbu savolga keyingi qismlarda axloqiy me'yorning strukturasi, interiorizatsiya mexanizmi, ijtimoiy funksiyalari va shaxs-jamiyat munosabatlari doirasida maxsus tahlil qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Axloqiy me'yor tushunchasining ijtimoiy mohiyatini tadqiq etish mazkur hodisaning ko' p qatlamli tabiati sababli kompleks metodologik yondashuvni talab qiladi. Chunki axloqiy me'yor bir vaqtning o' zida aksiologik, normativ, ijtimoiy, madaniy, psixologik va antropologik xususiyatlarni mujassamlashtiradi. Uni faqat etika kategoriyasi sifatida o' rganish uning jamiyatdagi real tartibga soluvchi mexanizmlarini to' liq ochib bermaydi; aksincha, faqat sotsiologik

nuqtai nazardan yondashish axloqiy me'yorning qadriyat, erkinlik, burch, vijdon va mas'uliyat bilan bog'liq mazmunini cheklab qo'yadi. Shu sababli tadqiqotda ijtimoiy-falsafiy, aksiologik, dialektik, tizimli, strukturaviy-funksional, qiyosiy va germevntik yondashuvlarning o'zaro uyg'unligiga asoslanildi. Avvalo, dialektik yondashuv axloqiy me'yorning mohiyatidagi bir qator qarama-qarshiliklarni aniqlash imkonini beradi. Axloqiy me'yor o'z tabiatiga ko'ra jamiyat va shaxs, majburiyat va erkinlik, barqarorlik va o'zgaruvchanlik, umumiy talab va individual tanlov, an'ana va innovatsiya o'rtasidagi dialektik aloqadorlikda shakllanadi. Me'yor jamiyat tomonidan shaxsga nisbatan talab sifatida qo'yiladi, ammo uning chinakam axloqiy mazmun kasb etishi shaxsning ushbu talabni ongli ravishda qabul qilishi bilan bog'liq. Demak, axloqiy me'yorning ijtimoiy samaradorligi faqat "bo'ysundirish" emas, balki tashqi talabni ichki e'tiqodga aylantirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Aksiologik yondashuv axloqiy me'yorning qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liqligini tahlil qilishda qo'llanildi. Me'yor o'z-o'zicha vujudga kelmaydi; u muayyan jamiyat, tarixiy davr yoki madaniy muhitda qadrlanadigan yaxshilik, adolat, halollik, insonparvarlik, burch, vijdon, mas'uliyat kabi qadriyatlarning xulqiy ifodasidir. Shu ma'noda axloqiy me'yor qadriyatni normativ shaklga keltiradi, ya'ni "nimani qadrlash kerak?" degan savolni "qanday harakat qilish kerak?" degan amaliy talabga aylantiradi.

Q. Nazarov qadriyatlar falsafasini tadqiq etar ekan, qadriyat inson, jamiyat va ijtimoiy hodisalarning ahamiyatini ifodalovchi murakkab aksiologik fenomen ekanini ko'rsatadi [6]. Mazkur pozitsiya axloqiy me'yorni qadriyatdan uzib qo'yib bo'lmazligini anglash uchun metodologik jihatdan muhim. Biroq bizning fikrimizcha, qadriyat va me'yor aynan bir hodisa emas. Qadriyat "ideal mazmun"ni bildirsa, me'yor ana shu idealni kundalik xulq-atvor mezoniga aylantiruvchi regulativ shakldir. Shu sababli qadriyat axloqiy me'yorning mazmuniy manbai, me'yor esa qadriyatning ijtimoiy-amaliy mavjudlik shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotda strukturaviy-funksional yondashuv ham muhim metodologik o'rin egallaydi. Olim T. Parsons ijtimoiy tizimlarning barqaror faoliyatida qadriyatlar va normativ tartibning integrativ rolini alohida ta'kidlagan [7]. Uning nazariyasidan kelib chiqib, axloqiy me'yorlarni jamiyatning alohida, ikkinchi darajali hodisasi emas, balki ijtimoiy tartibni qayta ishlab turuvchi muhim normativ mexanizm sifatida qaraladi. Biroq Parsonsning strukturaviy-funksional yondashuvi ko'proq tizimning barqarorligi va integratsiyasiga e'tibor qaratadi. Real ijtimoiy hayotda esa axloqiy me'yorlar faqat mavjud tartibni mustahkamlamaydi, balki uni tanqid qilish va o'zgartirish vazifasini ham bajaradi. Masalan, muayyan tarixiy davrda mavjud ijtimoiy amaliyot rasmiy yoki an'anaviy jihatdan qabul qilingan bo'ladi, ammo inson qadr-qimmatini yoki adolat talablariga mos kelmasa, axloqiy tafakkur ushbu holatga tanqidiy munosabat bildiradi. Shu jihatdan axloqiy me'yorning funksiyasi nafaqat integrativ, balki kritik-transformativ xususiyatga ham ega.

Qiyosiy tahlil metodi orqali axloqiy me'yor huquqiy, diniy, korporativ, urf-odat va boshqa ijtimoiy me'yorlar bilan solishtirildi. Bunday qiyoslash axloqiy me'yorning o'ziga xosligini, ayniqsa uning ichki e'tiqod, vijdon va erkin tanlov bilan bog'liqligini aniqlashga imkon beradi. Germevntik metod tarixiy-falsafiy matnlarda axloqiy talab, burch, fazilat, adolat, yaxshilik va me'yor tushunchalarining mazmunini kontekstual tahlil qilishda qo'llanildi. Bu, ayniqsa, antik falsafa, Sharq axloqiy tafakkuri, Kant etikasi va zamonaviy kommunikativ etika konsepsiyalarini qiyosiy o'rganishda muhimdir.

Mazkur metodologik yondashuvlarning integratsiyasi asosida axloqiy me'yor quyidagi uch darajada tahlil qilindi:

birinchi daraja – aksiologik daraja, bunda me'yorning qaysi qadriyatga asoslanishi aniqlanadi;

ikkinchi daraja – normativ-regulativ daraja, bunda qadriyatning qanday xulqiy talabga aylanishi o'rganiladi;

uchinchi daraja – ijtimoiy-amaliy daraja, bunda me'yorning shaxs xatti-harakati, jamoatchilik fikri va ijtimoiy institutlar orqali qanday amalga oshishi tahlil qilinadi. Shunga ko'ra, tadqiqotning metodologik modeli quyidagicha ifodalanadi:

Qadriyat → normativ talab → interiorizatsiya → axloqiy tanlov → xatti-harakat → ijtimoiy baho → normativ reproduksiya yoki transformatsiya. Mazkur model axloqiy me'yorni statik qoida emas, balki jamiyat va shaxs o'rtasidagi doimiy almashinuv jarayonida qayta ishlab chiqariladigan dinamik ijtimoiy hodisa sifatida tushunish imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

"Me'yor" tushunchasi ijtimoiy va gumanitar fanlarda muayyan hodisa, jarayon yoki xatti-harakatning maqbul chegarasi, o'lchovi va namunasini ifodalash uchun qo'llaniladi. Etik nuqtai nazardan esa me'yor insonning muayyan vaziyatda qanday harakat qilishi lozimligini ko'rsatuvchi normativ talab sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois axloqiy me'yorni mavjud holatni tasvirlaydigan deskriptiv hukmdan farqlash zarur. "Odamlar ko'pincha shunday yo'l tutadi" degan tasviriy fikr bilan "odam shunday yo'l tutishi lozim" degan normativ fikr bir xil emas. Axloqiy me'yorning eng muhim xususiyati uning "bor" va "bo'lishi lozim" kategoriyalari orasidagi munosabatni ifodalashidir. Ijtimoiy voqelikda odamlar har doim ham axloqiy talabga mos harakat qilmaydi. Ammo me'yor mavjud xatti-harakatlarni shunchaki qayd etmaydi, balki ularni ma'lum axloqiy mezon asosida baholaydi. Shuning uchun axloqiy me'yorning ontologik mavjudligi uning barcha shaxslar tomonidan muntazam bajarilishiga emas, balki jamiyat va individual ongda normativ mezon sifatida tan olinishiga bog'liq.

I. Kant axloqning majburiylik xususiyatini insonning amaliy aqli, erkinligi va burch tushunchasi orqali asoslaydi [8]. Kantning kategorik imperativ konsepsiyasida axloqiy harakatning qiymati tashqi manfaat yoki natijaga emas, balki shaxs

o' zi uchun universal deb biladigan prinsip asosida ongli harakat qilishiga bog' lanadi. Kant etikasi axloqiy me'yorning universal va avtonom xususiyatini tushuntirishda nihoyatda muhim. Shu bilan birga, axloqiy me'yorning konkret ijtimoiy-tarixiy shakllari faqat abstrakt universalizm orqali tushuntirib bo' lmaydi. Har bir shaxsning axloqiy tajribasi oila, til, madaniyat, tarixiy xotira, ta'lim va ijtimoiy institutlar vositasida shakllanadi. Shuning uchun axloqiy me'yorning universal aksiologik mazmuni bilan konkret tarixiy-madaniy shaklini farqlash metodologik jihatdan muhimdir. Masalan, adolat, inson qadr-qimmati, halollik yoki mas'uliyat kabi qadriyatlar turli jamiyatlarda e'tirof etiladi. Lekin ushbu qadriyatlarning kundalik xatti-harakatlarda namoyon bo' lish shakllari tarixiy va madaniy sharoitlarga ko' ra farqlanadi. Demak, axloqiy me'yor mutlaq o' zgaraydigan qoidalar yig' indisi ham, butunlay nisbiy va vaziyatga bog' liq hodisa ham emas.

Mazkur holatni biz "axloqiy me'yorning ikki qatlamli strukturasi" orqali izohlashni taklif etamiz. Birinchi qatlam – aksiologik yadro. U inson qadr-qimmati, yaxshilik, adolat, halollik, mas'uliyat, rahm-shafqat singari nisbatan barqaror axloqiy qadriyatlarni o' z ichiga oladi. Ikkinchi qatlam – ijtimoiy-madaniy ifoda shakli. Bu qadriyatlarning muayyan tarixiy jamiyatda odob, muomala, kasbiy xulq, oilaviy munosabat, jamoatchilik talabi yoki raqamli etikaga doir konkret qoidalar aylanishini ifodalaydi. Mazkur ikki qatlam bir-biridan uzilgan emas. Aksiologik yadro me'yorning axloqiy mazmunini saqlaydi, ijtimoiy-madaniy shakl esa uni real hayotga moslashtiradi. Agar faqat aksiologik yadro mavjud bo' lib, u konkret xatti-harakatga aylanmasa, qadriyat abstrakt ideal bo' lib qoladi. Agar esa konkret qoida o' z aksiologik asosidan uzilsa, u axloqiy emas, oddiy konformistik yoki ma'muriy talabga aylanish xavfi bor. Shu sababli axloqiy me'yorning strukturasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat deb hisoblaymiz: aksiologik komponent – qanday qadriyat himoya qilinayotganini belgilaydi; kognitiv komponent – shaxs me'yorning mazmuni va sababini anglashini bildiradi; imperativ komponent – "qilish kerak", "qilmaslik kerak" shaklidagi talabni ifodalaydi; motivatsion komponent – shaxsni me'yorga amal qilishga undaydi; emotsional-vijdoniy komponent – xatti-harakatni ichki axloqiy baholashni ta'minlaydi; regulativ komponent – real xulq-atvorni boshqaradi; baholovchi komponent – harakatni ma'qullash yoki qoralash imkonini beradi; ijtimoiy-reproduktiv komponent – me'yorning avlodlar va guruhlararo uzatilishini ta'minlaydi. Axloqiy me'yorning ana shunday kompleks strukturasi uning "tayyor qoida" emas, balki ong, qadriyat, iroda va xatti-harakatning yaxlit tizimi ekanligini ko' rsatadi.

Faylasuf A. MacIntyre axloqiy tushunchalar va fazilatlarini tarixiy-amaliy an'analardan ajratib talqin qilish zamonaviy etik tafakkurdagi muhim muammolardan biri ekanini ko' rsatadi [9]. Uning fikricha, fazilatlar muayyan ijtimoiy amaliyotlar va an'alar doirasida mazmun kasb etadi. MacIntyre konsepsiyasi axloqiy me'yorning tarixiy va kommunikativ kontekstini anglashda muhim. Biroq an'anaga tayanish har qanday tarixiy me'yorni axloqiy jihatdan oqlash degani emas. Muallif pozitsiyasiga ko' ra, an'ana axloqiy me'yorning ijtimoiy xotirasini ta'minlaydi, ammo an'anada mavjud qoidalar inson qadr-qimmati, adolat va mas'uliyat mezonlari asosida doimo reflektiv baholanib borishi lozim. Aks holda, axloqiy konservatizm bilan axloqiy qadriyatlarni asrash tushunchalari chalkashib ketadi. Shu ma'noda axloqiy me'yor uch xil vaqt o' lchovini birlashtiradi: o' tmishdagi axloqiy tajriba, hozirgi ijtimoiy talab va kelajak uchun mas'uliyat. Uning barqarorligi tarixiy xotiraga, dolzarbligi mavjud ijtimoiy muammolarga, istiqboliy mazmuni esa kelajak oqibatlarini hisobga olishga tayanadi. Bu xususiyat axloqiy me'yorning avlodlararo munosabatlardagi ahamiyatini ham ochib beradi. Insonning ayrim harakatlari faqat bugungi subyektlarga emas, kelajak avlodlar, tabiiy muhit va jamiyatning uzoq muddatli rivojlanishiga ham ta'sir qiladi. Shu sababli zamonaviy axloqiy me'yorlar doirasida mas'uliyat tushunchasining vaqt chegarasi kengaymoqda. Shunday qilib, olib borilgan tahlil natijasida axloqiy me'yorning quyidagi falsafiy xususiyatlari aniqlandi: u aksiologik asosga ega; xatti-harakat uchun normativ mezon vazifasini bajaradi; shaxsning erkin tanloviga murojaat qiladi; vijdon va mas'uliyat orqali ichki nazoratni ta'minlaydi; ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi; tarixiy jihatdan o' zgaruvchan shakllarga ega bo' lsa-da, nisbatan barqaror qadriyat yadrosini saqlab qoladi.

Jamiyatda inson xatti-harakatini faqat axloqiy me'yorlarga tartibga solmaydi. Huquqiy normalar, diniy talablar, siyosiy qoidalar, korporativ normalar, urf-odatlar, marosim va an'alar ham ijtimoiy tartibning tarkibiy qismlaridir. Shu sababli axloqiy me'yorning ijtimoiy mohiyatini aniqlash uchun uni boshqa normativ tizimlardan farqlash zarur. Eng avvalo, axloqiy va huquqiy me'yorlar o' rtasidagi munosabat alohida ahamiyatga ega. Ularning umumiy tomoni shundaki, ikkalasi ham inson xatti-harakatini muayyan talablar asosida tartibga soladi. Huquq ham, axloq ham ijtimoiy barqarorlik, shaxslararo munosabat va mas'uliyatni ta'minlashga xizmat qiladi. Biroq ularning amal qilish mexanizmlarida muhim farqlar mavjud. Huquqiy norma davlat tomonidan rasmiylashtiriladi va institutsional sanksiyalar bilan ta'minlanadi. Axloqiy me'yor esa ko' proq jamoatchilik fikri, vijdon, sha'n, or-nomus, ichki e'tiqod va ma'naviy mas'uliyat orqali amal qiladi. Huquq shaxsning tashqi xatti-harakatini aniq me'yorlashtirishga intilsa, axloq motiv, niyat va maqsadga ham baho beradi. Masalan, muayyan xatti-harakat huquqiy jihatdan qonunga zid bo' lmasada, biroq axloqiy nuqtai nazardan nomaqbul deb baholanishi ehtimoli mavjud. Aksincha, tarixiy jarayonlarda ayrim huquqiy normalar axloqiy taraqqiyot natijasida qayta ko' rib chiqilgan. Bu holat axloq va huquq o' rtasida mutlaq ayniyat mavjud emasligini ko' rsatadi.

J. Habermasning huquq va normativlik haqidagi qarashlari bu munosabatni tushunishda muhim. U legitim normativ tartibni faqat formal huquqiy kuch bilan emas, balki ratsional asoslanganlik va kommunikativ tan olinishi bilan bog' laydi [4]. Bizning fikrimizcha, huquqning ijtimoiy legitimligi uning axloqiy qadriyatlar bilan uyg' unligiga sezilarli

darajada bog' liq. Shu bilan birga, barcha axloqiy talablarni qonunga aylantirish ham maqsadga muvofiq emas, chunki axloqning muhim xususiyati shaxsning ichki erkinligi va vijdon tanlovidir.

“Shunday qilish odat bo'lgan” – ijtimoiy an'anani bildiradi;
 “shunday qilish talab etiladi” – normativlikni bildiradi;
 “shunday qilish axloqan to'g'ri” – aksiologik asoslangan axloqiy hukmni bildiradi.

Mazkur uch darajani bir-biridan farqlash axloqiy me'yorning mohiyatini aniqroq tushunishga xizmat qiladi.

Shuningdek, zamonaviy tashkilotlarda korporativ va kasbiy me'yorlar tobora muhimlashmoqda. Tibbiyot, ta'lim, ilm-fan, jurnalistika, davlat xizmati, biznes va texnologik sohalarida kasbiy etika kodekslari shakllangan. Bu normalarning bir qismi huquqiy va tashkiliy talabga ega bo'lsa, boshqa qismi aynan axloqiy mas'uliyatga asoslanadi. Masalan, ilmiy faoliyatda plagiatdan tiyilish, ma'lumotlarni soxtalashtirmaslik, ilmiy natijalarni xolis ifodalash, mualliflik huquqiga hurmat qilish kabi talblarning samarali bajarilishi faqat tashqi nazorat bilan ta'minlanmaydi. Ular tadqiqotchining ichki ilmiy halolligi shakllangandagina barqaror me'yorga aylanadi. Bu esa axloqiy me'yorning kasbiy faoliyatdagi alohida ahamiyatini ko'rsatadi. Tahlil natijasida axloqiy me'yorning boshqa ijtimoiy me'yorlardan farqini to'rtta asosiy mezon bo'yicha ko'rsatdik:

Me'yor turi	Asosiy manba	Amal qilish mexanizmi	Asosiy sanksiya	Yetakchi mezon
 Axloqiy me'yor	Qadriyat, vijdon, ijtimoiy tajriba	Ichki e'tiqod va jamoatchilik bahosi	Ma'naviy ma'qullash/qoralash, vijdon	Yaxshilik, adolat, burch
 Huquqiy norma	Davlat va qonunchilik	Institutsional majburiylik	Huquqiy javobgarlik	Qonuniylik
 Diniy me'yor	E'tiqod va diniy ta'limot	E'tiqodiy majburiyat	Diniy-ma'naviy javobgarlik	Diniy-axloqiy talab
 Urf-odat	Tarixiy-madaniy tajriba	Takrorlanish, ijtimoiy odatlanish	Jamoaviy ma'qullash/qoralash	An'anaviylik
 Korporativ norma	Tashkilot yoki kasbiy hamjamiyat	Ichki qoidalar va professional etika	Intizomiy/kasbiy baho	Kasbiy mas'uliyat

Biroq mazkur farqlash ularni bir-biridan mutlaq ajratishni anglatmaydi. Aksincha, rivojlangan ijtimoiy tizimda ular o'zaro ta'sir qiladi. Axloqiy qadriyat huquqiy normaning mazmuniga kirishi, diniy talab urf-odat orqali mustahkamlanishi, kasbiy me'yor esa axloqiy tamoyil asosida legitimlashadi. Shu asosda quyidagi mualliflik xulosasini ilgari suridik: axloqiy me'yor ijtimoiy normativ tizimlar orasida “aksiologik legitimlashtiruvchi” funksiyani bajaradi. Ya'ni boshqa ijtimoiy normalarning shaxs tomonidan chin dildan qabul qilinishi ko'p jihatdan ularning adolat, halollik, inson qadr-qimmati va mas'uliyat kabi axloqiy qadriyatlarga qanchalik mosligiga bog'liq. Huquq “mumkin yoki mumkin emas” chegarasini belgilaydi, lekin axloq insondan bundan chuqurroq savolni talab qiladi: “Bu to'g'ri rimi?”. Urf-odat “bizda shunday qilinadi” deydi, axloq esa “bu insoniy va adolatlimi?” degan savolni qo'yadi. Kasbiy qoida “lavozim talabi shunday” desa, axloq “ushbu talabning inson va jamiyat oldidagi oqibati qanday?” degan masalani o'rtaga tashlaydi. Demak, axloqiy me'yor boshqa ijtimoiy me'yorlar orasida shunchaki yana bir normativ tizim emas. U ularning insoniy va aksiologik mazmunini baholashga imkon beruvchi metanormativ mezon vazifasini ham bajaradi.

Hozirda axloqiy me'yorlarning amal qilish mexanizmlarini globallashtirish va raqamlashtirish jarayonlaridan ajratilgan holda tahlil qilish mumkin emas. Chunki mazkur jarayonlar nafaqat iqtisodiy, siyosiy va kommunikativ munosabatlarni, balki insonning kundalik xulq-atvori, ijtimoiy identifikatsiyasi, qadriyatlarni qabul qilishi, o'zini va boshqalarni baholash mezonlarini ham o'zgartirmoqda. Natijada axloqiy me'yorlarning an'anaviy shakllari yangi ijtimoiy makonlarda namoyon bo'lishi, ayrim hollarda esa yangicha mazmun bilan boyishi kuzatilmoqda.

Jamiyatshunos olim M. Castells tarmoqli jamiyat konsepsiyasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'sirida ijtimoiy munosabatlarning makon va vaqt chegaralari o'zgarishini asoslaydi [15]. Tarmoq shaklidagi kommunikatsiyalar natijasida shaxsning ijtimoiy aloqalari endilikda faqat geografik jihatdan yaqin bo'lgan oila, mahalla yoki mehnat jamoasi

bilan chegaralanmaydi. Inson bir vaqtning o' zida turli mamlakatlar va madaniyatlarga mansub kishilar bilan doimiy kommunikatsiyaga kirishmoqda. Mazkur jarayon axloqiy me'yorlarning ijtimoiy makonini sezilarli darajada kengaytirmoqda. An'anaviy jamiyatda shaxs xulq-atvoriga nisbatan axloqiy baho asosan uning bevosita ijtimoiy muhiti tomonidan berilgan bo'lsa, raqamli jamiyatda insonning harakati bir necha soniya ichida minglab yoki millionlab kishilar tomonidan kuzatiladi va baholanadi. Shunday qilib, lokal axloqiy nazorat global va tarmoqli axloqiy baholash mexanizmlari bilan to'ldirilmoqda. Biroq bu holat axloqiy mas'uliyat avtomatik ravishda kuchaymoqda, degan xulosani anglatmaydi. Aksincha, raqamli muhitda jismoniy masofaning mavjudligi, anonimlik, virtual identifikatsiyalar, algoritmik tavsiyalar va kommunikatsiyaning tezkorligi ayrim hollarda shaxsning o'z harakatlari oqibatlarini to'liq his etishini qiyinlashtiradi. Jurnalning raqamli jamiyatga bag'ishlangan falsafiy maqolasida ham anonimlik an'anaviy ijtimoiy nazorat mexanizmlarini susaytirib, virtual makonda axloqiy mas'uliyat chegaralarini qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltirayotgani qayd etiladi. Bu holat axloqiy me'yorlarning yo'qolishini emas, aksincha, ularning yangi ijtimoiy vaziyatlarga tatbiq etilish shakllarini qayta belgilash zaruratini anglatadi. Masalan, inson qadr-qimmatini hurmat qilish qadriyati tarixan barqaror mazmunga ega. Lekin raqamli jamiyatda bu qadriyat shaxsiy ma'lumotlardan mas'uliyat bilan foydalanish, raqamli zo'ravonlikka yo'l qo'yimaslik, insonni algoritmik diskriminatsiyadan himoya qilish, virtual kommunikatsiyada ham boshqalarning sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilish singari yangi normativ talablar orqali ifodalanadi. Shu sababli globallashtiruv va raqamlashuv sharoitidagi o'zgarishlarni axloqiy me'yorlarning mohiyati almashishi sifatida emas, ko'proq ularning ijtimoiy-amaliy manifestatsiyasi o'zgarishi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Z. Bauman zamonaviylikning tobora "suyuq" tus olishi, ya'ni ijtimoiy institutlar, munosabatlar va identifikatsiyalarning oldingiga nisbatan tezroq o'zgarishi haqida fikr yuritadi [16]. Ushbu metodologik yondashuv axloqiy me'yorlarni tahlil qilish uchun ham muhim. Barqaror ijtimoiy muhitlarda me'yorlar uzoq vaqt davomida takrorlanib, shaxs tomonidan nisbatan tabiiy ravishda o'zlashtirilgan bo'lsa, tez o'zgarayotgan jamiyatda inson bir vaqtning o'zida bir-biridan farq qiladigan ko'plab normativ talablar bilan duch keladi. Bunda o'ziga xos normativ pluralizm yuzaga keladi. Bir ijtimoiy guruhda ma'qullangan xatti-harakat boshqa madaniy muhitda ma'qullanmasligi tabiiy. Bir mamlakat yoki professional hamjamiyatda shakllangan raqamli etika talabi boshqa hududda hali umumiy me'yor sifatida qaror topmagan. Natijada zamonaviy shaxsning axloqiy kompetensiyasi tayyor qoidalariga rioya qilish bilangina chegaralanmaydi. U turli normativ talablarni qiyoslash, ularning aksiologik asoslarini aniqlash va murakkab vaziyatlarda mustaqil axloqiy tanlov qilish qobiliyatini ham talab etadi. Bu nuqtai nazardan hozirgi axloqiy tarbiyaning vazifasi "har bir vaziyat uchun tayyor qoida berish" emas, balki shaxsda axloqiy refleksiya kompetensiyasini shakllantirishdir. Axloqiy refleksiya deganda shaxsning muayyan vaziyatni qadriyat, oqibat, burch, boshqa insonlarning manfaatlari va o'z mas'uliyati nuqtai nazaridan ongli ravishda baholash qobiliyatini tushunamiz. Ayniqsa, sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi mazkur masalani yanada dolzarblashtirmoqda. Tadqiqotchilar L. Floridi, J. Cowls va hammualliflar tomonidan ishlab chiqilgan "AI4People" konsepsiyasida sun'iy intellektni "yaxshi jamiyat" manfaatlariga yo'naltirish uchun inson farovonligi, zarar yetkazmaslik, avtonomiya, adolat va tushuntiriluvchanlik singari etik prinsiplar tizimi ilgari surilgan [17] (Mazkur tadqiqot 2018-yilda *Minds and Machines* jurnalining 28-jildida, 689–707-betlarda chop etilgan). Bu holat zamonaviy axloqiy me'yorlarning yangi xususiyatini ko'rsatadi: inson endilikda faqat boshqa insonlarning harakati bilan emas, balki inson tomonidan yaratilgan, biroq mustaqil ravishda axborotni saralovchi va qarorlarga ta'sir ko'rsatuvchi texnologik tizimlar bilan ham axloqiy munosabat o'rnatmoqda. Shu sababli "kim mas'ul?" degan klassik axloqiy savolga "dasturchi", "foydalanuvchi", "platforma", "tashkilot", "algoritmni joriy etuvchi institut" singari yangi subyektlar doirasi qo'shilmoqda.

UNESCOning 2021-yilda qabul qilingan *"Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence"* hujjati ham sun'iy intellekt tizimlari bilan bog'liq qarorlarni inson huquqlari, qadr-qimmat, adolat, diskriminatsiyaga yo'l qo'yimaslik, shaffoflik va mas'uliyat tamoyillari asosida tashkil etishni xalqaro axloqiy siyosat darajasiga olib chiqdi [18]. Bu jarayon axloqiy me'yorning zamonaviy jamiyatda individual xulq qoidasi doirasidan chiqib, texnologik va institutsional dizayn mezoniga ham aylanayotganini ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib, raqamli axloqiy me'yor tushunchasini klassik axloqiy qadriyatlarning raqamli munosabatlariga tatbiq etilgan normativ ko'rinishini quyidagicha ifodaladik:

Demak, raqamli transformatsiya axloqiy qadriyatlarni bekor qilmaydi; aksincha, ularning yangi amaliy ifodalarini ishlab chiqishni talab qiladi. Bu jarayonning yana bir muhim tomoni — deskriptiv va injunktiv me'yorlar o'rtasidagi farqning raqamli muhitda yanada ahamiyatli bo'lib borishidir. Soha olimlari R. Cialdini, R. Reno va C. Kallgren ijtimoiy normativ xulqni o'rganishda "ko'pchilik aslida nima qiladi?" degan deskriptiv norma bilan "ko'pchilik nimani ma'qullaydi?" degan injunktiv normani farqlash zarurligini ko'rsatganlar [21]. Ularning 1990-yilda e'lon qilingan tadqiqoti bu ikki turdagi normaning xatti-harakatga ta'siri bir xil emasligini ko'rsatadi. Bu farq zamonaviy raqamli makonda nihoyatda muhim. Ijtimoiy tarmoqda ayrim xatti-harakatlarning keng tarqalganini ko'rish ularni axloqiy jihatdan maqbul deb qabul qilishga olib kelmasligi kerak. Boshqacha aytganda: "ko'pchilik shunday qilmoqda" ≠ "shunday qilish axloqan to'g'ri". Bu formula raqamli jamiyatda axloqiy tafakkurning fundamental tamoyillaridan biri bo'lishi lozim. Aks holda, axloqiy baholash popularlik va ko'rinuvchanlik bilan almashtiriladi.

J. Elster ham ijtimoiy normalarning ijtimoiy tartib va xatti-harakatlarni muvofiqlashtirishdagi rolini tahlil qilar ekan, ularning ratsional manfaat hisobidan farq qiladigan mustaqil motivatsion kuchga ega ekanini ko'rsatadi [20]. Uning "The Cement of Society" asarida ijtimoiy normalar barqaror va oldindan taxmin qilinadigan xulq shakllarini ta'minlashning muhim mexanizmlaridan biri sifatida tahlil qilinadi. C. Bicchieri keyingi tadqiqotlarida esa me'yorni o'zgartirish uchun uning mavjudligini aniqlash, odamlarning empirik va normativ kutishlarini o'lchash hamda xulqiy preferensiyalarni hisobga olish zarurligini asoslaydi [22]. "Norms in the Wild" asari aynan ijtimoiy me'yornlarni aniqlash, o'lchash va o'zgartirish masalalariga bag'ishlangan. Bu nazariya axloqiy tarbiya uchun muhim metodologik xulosani beradi: jamiyatda salbiy xatti-harakatning mavjudligini faqat taqiqlash yetarli emas. Avvalo, ushbu xatti-harakatni qo'llab-quvvatlayotgan ijtimoiy kutishlar, odatlar, guruhiiy stereotiplar va rag'batlantiruvchi omillar aniqlanishi zarur. Shundan keyingina me'yorni o'zgartirishning samarali mexanizmini ishlab chiqsa bo'ladi. C. Sunsteinning ijtimoiy me'yornlarga oid konsepsiyasi ham kishilarning xulq-atvori faqat individual manfaatlar bilan emas, ijtimoiy tasavvurlar va boshqalarning munosabatiga bog'liq ekanini ko'rsatadi [19]. Mazkur fikr globallashtirish va raqamlashtirish sharoitida ayniqsa dolzarb, chunki raqamli kommunikatsiya ma'lum xulq shaklini qisqa vaqt ichida "ommaviy norma" sifatida ko'rsatish imkoniyatiga ega.

Mamlakatimizda olib borilgan tadqiqotlarda ham axborotlashgan jamiyatning ma'naviy hayot va qadriyatlar tizimiga ta'siri alohida tahlil qilingan. Olimalardan biri G. G'afarova axborotlashgan jamiyatda ma'naviy hayotning o'ziga xos jihatlarni ko'rsatgan [23]. Siyosatshunos olim I. Ergashev esa globallashtirish va axborotlashuv sharoitida milliy ma'naviyat va mafkuraviy barqarorlik masalalariga e'tibor qaratgan [24]. Bizning fikrimizcha, ushbu yondashuvlarni umumlashtirish asosida globallashtirish va raqamli jamiyatda axloqiy me'yornlar rivojlanishining to'rtta asosiy tendensiyasini ajratish ma'qul.

Birinchi tendensiya — normativ makonning kengayishi. Shaxsning axloqiy mas'uliyati real jismoniy munosabatlardan virtual munosabatlargacha kengaymoqda.

Ikkinchi tendensiya — normativ subyektlar doirasining kengayishi. Endilikda axloqiy mas'uliyat nafaqat individlarga, balki korporatsiyalar, platformalar, algoritmik tizimlarni ishlab chiquvchilar va ularni joriy etuvchi institutlarga ham taalluqli bo' lmoqda.

Uchinchi tendensiya — axloqiy tanlovning murakkablashuvi. Turli madaniy va normativ tizimlarning bir makonda to' qnashuvi shaxsdan yuqori darajadagi refleksiv axloqiy kompetensiyani talab qilmoqda.

To' rtinchi tendensiya — universal qadriyatlar va konkret raqamli qoidalar o' rtasidagi bog' liqlik kuchayishi. Inson qadr-qimmati, adolat, zarar yetkazmaslik, halollik va mas'uliyat kabi klassik qadriyatlar raqamli hayot uchun konkret me'yorlarga aylantirilmoqda. Shundan kelib chiqib, globallashtirish va raqamlashtirishni "an'anaviy axloqiy me'yorlarning yemirilishi" sifatida bir tomonlama talqin qilish to' g' ri emas. Bu jarayon normativ transformatsiya, ya'ni axloqiy qadriyatlarining yangi ijtimoiy sharoitlarda qayta institutsionallashtirish jarayonidir.

MUHOKAMA

Tadqiqot davomida tahlil qilingan nazariy yondashuvlar axloqiy me'yorning mohiyatiga nisbatan bir-birini to' ldiruvchi, shu bilan birga ayrim jihatlarida farqlanuvchi konsepsiyalar mavjudligini ko' rsatdi.

É. Durkheim me'yorlarning ijtimoiy tabiatini va individga tashqi ta'sirini tushuntirishda muhim nazariy poydevor yaratgan [1]. T. Parsons ushbu yondashuvni tizimli-funksional nuqtai nazardan rivojlantirib, umumiy qadriyat va normalarni ijtimoiy tizim integratsiyasining muhim sharti sifatida ko' rsatgan [7]. Ushbu konsepsiyalarning kuchli tomoni me'yorning jamiyat barqarorligini ta'minlash funksiyasini ochib berishidir. Biroq bizning tadqiqotimiz natijalari axloqiy me'yorni faqat jamiyatning individ ustidan normativ nazorati bilan cheklab bo' lmasligini ko' rsatmoqda. Chunki axloqiy me'yorning o' ziga xosligi tashqi talabning shaxs tomonidan ongli ravishda qabul qilinishi va ichki e'tiqodga aylanishidir. Shu nuqtada Kantning axloqiy avtonomiya va burch haqidagi konsepsiyasi [8] sotsiologik yondashuvning zarur to' ldiruvchisiga aylanadi. Demak, Durkheimning ijtimoiy determinatsiya tamoyili bilan Kantning axloqiy avtonomiya tamoyilini qarama-qarshi qo' yish o' rniga, ularni axloqiy me'yorning ikki bosqichi sifatida tushunsak bo' ladi: jamiyat me'yorni taklif etadi va uzatadi —shaxs uni refleksiv ravishda qabul qiladi yoki rad etadi. Mazkur holatda shaxs jamiyatning passiv mahsuli emas. U normativ talablarni angelaydigan, qiyoslaydigan, baholaydigan va ularga nisbatan axloqiy pozitsiya shakllantiradigan faol subyektdir.

C. Bicchieri va Cialdini boshchiligidagi ijtimoiy normativ tadqiqotlar [2; 21; 22] me'yorlarning real xulqqa ta'sirida ijtimoiy kutishlar va boshqalarning xatti-harakatiga doir tasavvurlar muhim ekanini ko' rsatadi. Bu nazariyalar axloqiy me'yorlarni real ijtimoiy mexanizm sifatida tushuntirishda samarali. Biroq ijtimoiy norma va axloqiy me'yorni to' liq aynanlashtirish mumkin emas. Inson boshqalar kutgani yoki ko' pchilik shunday qilgani uchun muayyan xatti-harakatni amalga oshiradi. Bunday holatda xulq konformistik bo' lsada, ammo u hali to' liq axloqiy tanlovga aylangan bo' lmaydi. Axloqiy tanlov uchun shaxs me'yorning qadriyat mazmunini anglab, uni ichki e'tiqod asosida tanlashi zarur. Shundan kelib chiqib, ijtimoiy moslashuv va axloqiy interiorizatsiya tushunchalarini farqlash taklif qilinadi. Ijtimoiy moslashuvda shaxs "boshqalar nima deydi?" degan savolga tayansa, axloqiy interiorizatsiyada "bu harakat axloqan to' g' rimi?" degan savol markaziy o' ringa chiqadi.

J. Rawlsning adolat konsepsiyasi [3], J. Habermasning kommunikativ asoslash nazariyasi [4] hamda E. Levinasning "Boshqa" oldidagi mas'uliyat konsepsiyasi [12] axloqiy me'yorning faqat individual vijdon hodisasi emasligini ko' rsatadi. U boshqalar bilan adolatli munosabat, ularning qadr-qimmatini tan olish va o' z normativ talablarini boshqa subyektlar oldida asoslay olish qobiliyati bilan chambarchas bog' liq. A. MacIntyre esa fazilat va axloqiy tushunchalarning tarixiy an'analar bilan aloqasini asoslab beradi [9]. Bu yondashuv axloqiy me'yorning tarixiy-madaniy o' zgaruvchanligini tushuntiradi. Biroq tarixiy an'analarga mansublik normaning axloqiylikini avtomatik tarzda kafolatlamaydi. Har qanday tarixiy me'yor inson qadr-qimmati, adolat va mas'uliyat singari fundamental mezonlar asosida qayta baholanishi lozim. Shu jihatdan maqolaning asosiy nazariy natijasi axloqiy me'yorning uch tomonlama tabiatini aniqlashdan iborat: aksiologik jihatdan — axloqiy me'yor qadriyatning xulqiy ifodasidir; individual jihatdan — u shaxsning ongli va erkin axloqiy tanlov mezonidir; ijtimoiy jihatdan — u kishilar o' rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi va ijtimoiy ishonchni ta'minlovchi normativ mexanizmdir. Shu asosda maqolamizning boshida ilgari surilgan mualliflik ta'rifini yanada aniqlashtiramiz: Axloqiy me'yor — ijtimoiy tajribada shakllangan, aksiologik jihatdan asoslangan va shaxs tomonidan interiorizatsiya qilinishi orqali erkin hamda mas'uliyatli xatti-harakat mezoniga aylanadigan, individual manfaat bilan boshqa shaxslar va jamiyat manfaatlarini muvofiqlashtiruvchi dinamik aksiologik-regulyativ tizimdir. Bu ta'rifdagi "dinamik" tushunchasi alohida ahamiyatga ega. Chunki axloqiy me'yor tayyor va mutlaqo o' zgarimas qoida sifatida emas, balki tarixiy tajriba, yangi ijtimoiy ehtiyojlar va axloqiy refleksiya ta'sirida o' z ifoda shakllarini

takomillashtirib boradigan tizim sifatida namoyon bo' ladi. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan konseptual modelni yakuniy shaklda quyidagicha ifodalaymiz:

Mazkur modelning ilmiy ahamiyati axloqiy me'yorni faqat normativ talabning mavjudligi bilan emas, uning shaxs ongiga singishi va xulq-atvorda namoyon bo' lishi bilan baholash imkonini berishidir. Shuningdek, ushbu modeldan yana bir muhim xulosa kelib chiqadi: axloqiy me'yorlarning inqirozi, avvalo, qadriyatlarning mavjud emasligi emas, balki qadriyat – me'yor – interiorizatsiya – xulq zanjiridagi uzilishdir. Masalan, jamiyatda halollik qadriyat sifatida keng e'tirof etiladi. Agar mazkur qadriyat real institutsional muhitda rag' batlantirilmasa yoki shaxs tomonidan interiorizatsiya qilinmasa, qadriyat deklarativ darajada qoladi. Demak, axloqiy muhitni takomillashtirish uchun shunchaki qadriyatlarni e'lon qilish emas, ularning kundalik xatti-harakatlarda ishlash mexanizmlarini yaratish zarur.

XULOSA VA ILMIY-AMALIY TAVSIYALAR

O' tkazilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

- Axloqiy me'yor qadriyat va xulq-atvorni bog' lovchi aksiologik-regulyativ mexanizm hisoblanadi. U inson xatti-harakatlarini tartibga soluvchi oddiy qoida bo' lib qolmasdan, jamiyatda e'tirof etilgan qadriyatlarni individual xulq-atvor, ijtimoiy munosabat va normativ talablar bilan uyg' unlashtiradi. Uning samaradorligi tashqi majburlashdan ko' ra shaxsning ichki e'tiqodi, vijdoni, burchi va mas' uliyati asosida me'yorni interiorizatsiya qilish darajasi bilan belgilanadi.

- Axloqiy me'yor murakkab strukturaviy va funksional tizimga ega. Uning tarkibiga aksiologik, kognitiv, imperativ, motivatsion, vijdoniy-emotsional, regulyativ, baholovchi va ijtimoiy-reproduktiv komponentlar kiradi. Ushbu komponentlar birgalikda axloqiy me'yorning regulyativ, aksiologik-baholovchi, integrativ, tarbiyaviy-sotsializatsion, kommunikativ, preventiv va kritik-transformativ funksiyalarini amalga oshirishini ta'minlaydi.

- Axloqiy me'yor boshqa ijtimoiy me'yorlardan aksiologik asoslanganligi va erkin-vijdoniy tanlovga tayanishi bilan farqlanadi. Huquqiy, diniy, korporativ va an'anaviy me'yorlar bilan uzviy aloqada bo' lsa-da, axloqiy me'yor ularning inson qadr-qimmati, adolat, halollik, mas' uliyat kabi mezonlarga muvofiqligini baholovchi metanormativ xususiyatga ega. Shu ma'noda uning strukturaviy tabiatini "barqaror aksiologik yadro – o' zgaruvchan ijtimoiy-madaniy shakl" modeli asosida tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

- Globallashtirish va raqamli jamiyat axloqiy me'yorlarning mohiyatini emas, ularning namoyon bo' lish va qo' llanish shakllarini o' zgartirmoqda. Turli normativ tizimlarning o' zaro muloqoti kuchayib, shaxsdan tayyor qoidalarga rioya qilish bilan birga normativ ziddiyatlarni tahlil qilish, qadriyatlarni qiyoslash va mustaqil axloqiy tanlovni amalga oshirish kompetensiyasini talab qilmoqda. Raqamli muhitda esa klassik axloqiy qadriyatlar axborot halolliqi, maxfiylik, algoritmik adolat, texnologik mas' uliyat va inson avtonomiyasini hurmat qilish kabi yangi normativ ko' rinishlarda namoyon bo' lmoqda.

- Axloqiy me'yorning ijtimoiy samaradorligi uning shakllanish va amal qilish jarayonining uzluksizligiga bog' liq. Bu jarayon "qadriyat → me'yor → anglash → interiorizatsiya → e'tiqod → erkin tanlov → mas' uliyatli xatti-harakat → baholash → ijtimoiy ishonch → reproduksiya yoki transformatsiya" modeli orqali ifodalanadi. Shu asosda axloqiy me'yor samaradorligini normativ maqbullik – interiorizatsiya – xulqiy realizatsiya birligi orqali baholanadi, mazkur zanjirning biror bo' g' inidagi zaiflik qadriyat bilan real xulq o' rtasidagi tafovutni kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Durkheim E. The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and Its Method / ed. S. Lukes; trans. W.D. Halls. – New York: Free Press, 1982.
2. Bicchieri C. The Grammar of Society: The Nature and Dynamics of Social Norms. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
3. Rawls J. A Theory of Justice. Revised Edition. – Cambridge, MA: Harvard University Press, Belknap Press, 1999. – 560 p.
4. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy / trans. W. Rehg. – Cambridge, MA: MIT Press, 1996.
5. Brennan G., Pettit P. The Economy of Esteem: An Essay on Civil and Political Society. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – DOI: 10.1093/0199246483.001.0001.
6. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (Аксиология). – Тошкент: Ўзбекистон фалсафа жамияти, 2004. – 180 б.
7. Parsons T. The Social System. – Glencoe, Illinois: The Free Press, 1951.
8. Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals / trans. M. Gregor, J. Timmermann; introduction by C.M. Korsgaard. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
9. MacIntyre A. After Virtue: A Study in Moral Theory. 3rd ed. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2007.
10. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. – New York: Free Press, 1995.
11. Fromm E. Escape from Freedom. – New York: Henry Holt and Company, 1994.
12. Levinas E. Totality and Infinity: An Essay on Exteriority / trans. A. Lingis. – Pittsburgh: Duquesne University Press, 1969.
13. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. – San Francisco: Harper & Row, 1981.
14. Giddens A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. – Cambridge: Polity Press, 1984.
15. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. – Malden, MA: Blackwell Publishers, 2000.
16. Bauman Z. Liquid Modernity. – Cambridge: Polity Press, 2000.
17. Floridi L., Cows J., Beltrametti M., Chatila R., Chazerand P., Dignum V. et al. AI4People – An Ethical Framework for a Good AI Society: Opportunities, Risks, Principles, and Recommendations // Minds and Machines. – 2018. – Vol. 28. – P. 689–707. – DOI: 10.1007/s11023-018-9482-5.
18. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2021.
19. Sunstein C.R. Social Norms and Social Roles // Columbia Law Review. – 1996. – Vol. 96, No. 4. – P. 903–968.
20. Elster J. The Cement of Society: A Study of Social Order. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
21. Cialdini R.B., Reno R.R., Kallgren C.A. A Focus Theory of Normative Conduct: Recycling the Concept of Norms to Reduce Littering in Public Places // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – Vol. 58, No. 6. – P. 1015–1026. – DOI: 10.1037/0022-3514.58.6.1015.
22. Bicchieri C. Norms in the Wild: How to Diagnose, Measure, and Change Social Norms. – New York: Oxford University Press, 2017. – DOI: 10.1093/acprof:oso/9780190622046.001.0001.
23. Ғаффарова Г.Ғ. Ахборотлашган жамиятда маънавий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятлари // Academic Research in Educational Sciences. – 2021. – 2, махсус сон. – Б. 75–86.
24. Эргашев И. Миллий истиқдол ғояси ва маънавий асослари. – Тошкент: Академия, 2015. – 230 б.